

Қ.Қ. Сарекенова , К.М. Тұрғанбаева*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*e-mail: kymbat-9697@bk.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ «АЛТЫН», «КҮМІС» СӨЗДЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада «алтын», «күміс» ұғымдарымен байланысты тұрақты тіркестердің қазақ және түрік тілдеріндегі этнографиялық сипаты сараланады. Тіл – қоғамның сезімдік ерекшеліктері мен ой-тұжырымдарын сипаттайтын әмбебап код жүйесі. Сол себепті тіл қоғамның ойлау жүйесін ұғынуда басты рөл атқарады. Соңғы жылдары ғылыми зерттеушілердің тілдің мәдени аспектісін зерттеуге деген қызығушылығы артып келеді. Соның нәтижесінде қазіргі лингвистикада мәдениеттану әдістері аясында ауызша мәдени бірліктер арқылы әлемді әртүрлі мәдениеттерде қабылдау және түсіндіру тәсілдерінің көрінісі қарқынды зерттеле бастады. Түрік және қазақ тілдеріндегі халықтық ойлауды айқын көрсететін мәдени таңбалардың бірі – «алтын» және «күміс» сөздері. Себебі олар көптеген қоғамдардағыдай Түркия мен Қазақстан тарихындағы билік, үстемдік, өркендеу мен байлық сияқты ұғымдардың репрезентативті көрінісі ретінде адамның болашағы мен өмірі туралы түсінік береді. «Алтын» туралы халықтық түсініктердің іздерін түрік және қазақ мәдениеттерінен, әсіресе стереотиптік тілдік бірліктерден табуға болады. «Алтын» мәдени нышан ретінде «құндылығы жоғары субстанция» деген негізгі мағынасынан бөлек, бейнелі мағыналармен ұштасқан тілдік тіркестерде бірқатар айрықша мәндер мен ерекшеліктерге ие болатыны байқалады. Сондықтан бұл зерттеуде түрік және қазақ халықтарының «алтын», «күміс» туралы ойлау әлемін құрайтын түсініктер мен пайымдауларды анықтау және сипаттау мақсатында түрік және қазақ тілдерінде қолданылатын «алтын», «күміс» сөздері қатысқан тұрақты тіркестер, идиомалар мен мақал-мәтелдер салыстырмалы түрде семиотикалық және лингвомәдени әдістер арқылы зерттелді. Зерттеу нәтижесінде екі тілде де ортақ және өзіндік ерекшелігі бар ұғым-түсініктердің кездесетіні анықталды.

Түйін сөздер: фразеологизм, алтын, күміс, этнографиялық тұрақты тіркестер, ұлттық әшекей бұйымдар.

K.K. Sarekenova, K.M. Turganbayeva*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*e-mail: kymbat-9697@bk.ru

Ethnographic Character of Phraseological Units Related to the Words «Altyn», «Kumis» in Kazakh and Turkish

This article analyzes the ethnographic features of phraseological units in the Kazakh and Turkish languages related to the words “altyn” and “kumis”. Language is a universal code system that reflects the feelings and thoughts of society. In this sense, language plays a crucial role in understanding the way society thinks. In recent years, researchers’ interest in studying the cultural dimension of language has been growing. As a result, in modern linguistics, within the framework of cultural studies, the ways in which different cultures perceive and interpret the world through verbal cultural units have begun to be studied more intensively. In Turkish and Kazakh, the concepts of “gold” and “silver” are among the most pronounced cultural signs of folk thought. As in many societies, they provide an understanding of human life and prospects as representative expressions of such concepts as power, dominance, prosperity and wealth in Turkish and Kazakh history. Traces of folk ideas about “gold” can be found in Turkish and Kazakh cultures, especially in stereotypical linguistic units. It is noted that “gold” as a cultural symbol has a number of distinctive meanings and features in linguistic expressions which, in addition to the basic meaning of “a high-value substance”, are endowed with figurative meanings. Therefore, in this study, in order to identify and describe the concepts and interpretations that make up the thinking world of the Turkish and Kazakh peoples about “gold” and “silver”, phraseological units, idioms and proverbs containing the words “gold” and “silver” in Turkish and Kazakh were studied through comparative semi-otic and cultural-linguistic methods. The study showed that both languages contain common as well as culturally specific concepts.

Keywords: phraseology, gold, silver, ethnographic stable phrases, national jewelry.

К.К. Сарекенова, К.М. Тұрғанбаева*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*e-mail: kymbat-9697@bk.ru

Этнографический характер фразеологизмов, относящихся к словам «алтын», «күміс» на казахском и турецком языках

В статье анализируются этнографические особенности фразеологизмов в казахском и турецком языках, относящихся к словам «алтын» и «күміс». Язык представляет собой универсальную кодовую систему, отражающую чувства и мысли общества. В этом смысле язык играет решающую роль в понимании образа мышления общества. В последние годы интерес исследователей к изучению культурного измерения языка возрастает. Благодаря этому в современном языковедении в рамках культурологического подхода стали интенсивно изучаться способы восприятия и интерпретации мира разными культурами через словесные культурные единицы. В турецком и казахском языках одним из наиболее ярко выраженных культурных признаков народного мышления являются понятия «золото» и «серебро». Как и во многих обществах, они дают представление о человеческой жизни и перспективах как о репрезентативном выражении таких понятий, как власть, господство, процветание и богатство в турецкой и казахской истории. Следы народных представлений о «золоте» можно найти в турецкой и казахской культурах, особенно в стереотипных языковых единицах. Отмечается, что «золото» как культурный символ имеет ряд отличительных значений и особенностей в языковых выражениях, которые, помимо основного значения «субстанции высокой ценности», наделены переносными смыслами. Поэтому в настоящем исследовании с целью выявления и описания понятий и трактовок, составляющих мыслительный мир турецкого и казахского народов о «золоте» и «серебре», были изучены фразеологизмы, идиомы и пословицы с компонентами «золото» и «серебро», употребляемые в турецком и казахском языках, с применением сравнительного, семиотического и лингвокультурологического методов. Исследование показало, что в обоих языках представлены как общие, так и культурно специфические понятия.

Ключевые слова: фразеология, золото, серебро, этнографические устойчивые фразы, национальные украшения.

Кіріспе

Қазіргі лингвистика тілдік құрылымда көрінетін мәдени аспектілерді зерттеуге мүмкіндік беретін антропологиялық тәсілге көбірек көңіл бөлуде. Осыған байланысты мәдени семантика қарастырылады, сақталады және тілдік бірліктер арқылы беріледі деген тұжырымдама тіл мен мәдениетті зерттеудің жаңа серпініне айналды. Осы бағытта жүргізілген зерттеулер қоғамның ойлау тәсілі, сенімдері, көзқарастары, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері сияқты мәдени жинақтау тәсілі ауызша мәдени өнімдерде көрініс табатынын көрсетті. Осы әзірлемелер филологиялық зерттеушілердің назарын халықтардың ана тілінде көрінетін фольклорлық бейнені саралауға және сипаттауға аударды. Тілді құрылымдық талдаудан басқа, лингвистикалық зерттеулердегі бұл әдіс тілді терең талдауға және оны сипаттауға жататын мәдени артефакт ретінде қарастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. XX ғасырда лингвистика, мәдениеттану, психолінгвистика және этнография қиылысында тіл мен мәдениет арасындағы байланысты зерттеуге, сондай-ақ тілдік құрылымдардағы әртүрлі халықтардың менталитетінің көріністерін зерттеуге бағыттал-

ған жаңа ғылыми пән – лингвомәдениеттану қалыптасты. Тілдің лингвомәдени талдауы тілдің қарым-қатынас функциясымен шектелмейтінін, сонымен бірге қоғам менталитеті мен дүниетанымын бекіту, бейнелеу және ұрпақтан ұрпаққа беру құралы ретінде қызмет ететінін көрсетеді.

Фольклорлық шығармалар, әсіресе мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер қоғамның жалпы тарихының, дүниетанымының, сенімдері мен мәдени құрылымының шоғырланған көрінісі болып табылады. Ортақ мәдени жадқа негізделген бұл тұрақты өрнектер әлемді қабылдау тәсілдерін, халықтардың өмір салтын, менталитетін және мінез-құлық стереотиптерін көрсетеді. Сондықтан зерттеудің мақсаты мәдени элементтер мен ұжымдық жадының тілдегі көрінісін зерттейтін және әртүрлі мәдени, тарихи, мифологиялық, діни шындықтардың кодтарын тасымалдаушы қызметін атқаратын лингвомәдениеттану болып табылады (Çolak & Öksüz, 2021, s. 126). Мәдениеттің бұл ауызша элементтеріне космогониялық, мифологиялық, діни құндылықтар мен мәдени кодтар жатады, олар қоғамның пікірлерін, тәжірибесін, танымал нанымдарын, дәстүрлерін және тілдегі басқа да мәдени құндылықтарды көрсетеді. Олар тек тура мағынада

ғана емес, сонымен қатар тыйымдар, рәміздер, мотивтер, метафоралар ретінде де көрінуі әбден мүмкін (Yaman, 2023, p. 658).

«Мәдени код» ұғымы немесе «мәдени кодтау» лингвистикалық мәдениеттанудағы негізгі терминдердің бірі болып табылады (Ковшова, 2013, с. 174). Мәдени кодтар тікелей мағыналарымен қатар мәдени коннотациялардың тасымалдаушысы қызметін атқаратын және лингвистикалық белгілер қызметін атқаратын сөздер мен сөз тіркестерін білдіреді. Басқаша айтқанда, тұрақты тіркестер, оның ішінде бейнелі мағыналары мен сипаттамалары бар идиомалар мен мақал-мәтелдер қоғамның дүниетанымы мен ойлау тәсілін көрсететін «түйін» сөздердің жиынтығы болып табылады. Бұл символдық сөздер қоғамның ұжымдық жадында жинақталған қабылдаулардың, ойлардың және мінез-құлық үлгілерінің көрінісі түрінде қызмет етеді.

«Алтын» және «күміс» – бұл түрік және қазақ тілдеріндегі негізгі лексикалық мағыналарынан тыс қосымша, ерекше мағыналары мен сипаттамалары бар мәдени құрылымдармен байланысты мәдени кодтар. Түрік және қазақ халықтары «алтын» ұғымы арқылы «белгілі бір оқиғалар мен жағдайларға байланысты тұтас дүниетанымды ұсынады, олардың өмір салты мен дүниетанымын түсінудің кілттерін ұсынады, халықтың өмірлік тәжірибесінің салдарын қорытындылайды» түрік және қазақ тілдеріндегі бірліктерді талдау «алтын» ұғымымен байланысты көптеген лексикалық бірліктердің бар екендігін көрсетеді. Мәдени бейнелер мен мотивтерге толы осы тұрақты тіркестерде «алтын» сөзі оның тура мағынасын ғана емес, сонымен бірге ұжымдық жадыны қалыптастыратын танымал сананы да бейнелейді деп болжанады. Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, бұл зерттеудің мақсаты түрік және қазақ тілдерінің лексикасында көрініс тапқан «алтын» ұғымына қатысты идеялар мен перспективаларға семантикалық және лингвистикалық талдау жүргізу болып табылады. Осылайша, «алтынға» қатысты қандай ұғымдар мен тұрақты тіркестер ғасырлар бойы түрік және қазақ менталитетінде сақталғаны белгілі болады (Телия, 1993, с. 310).

Материал және әдістер

Тілдің лексикасында көрініс тапқан халықтық бейнені талдау және түсіндіру лингвомәдениеттанудың принциптері мен әдістері аясында іске асырылады. Осы зерттеу аясында қазақ

және түрік мәдениеттеріндегі алтын және күміс туралы халықтық идеяларды көрсететін тілдік бірліктерді кешенді талдау үшін семиотикалық және лингвомәдениеттану әдістері қолданылды. Лингвомәдениеттану, тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесу мәселелерін лингвомәдени әдістермен зерттей отырып, «тіл деректерін талдап қана қоймай, оларды түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл интерпретациялар бізге қоғамдардың құндылықтарын, сенімдерін, дүниетанымдарын анықтауға және әртүрлі қоғамдардың осы ұғымдарға қалай қарайтынын көруге мүмкіндік береді» (Yaman, 2023, s. 664).

Зерттеу материалдары ретінде қазақ және түрік идиомалары бар түрлі дереккөздер пайдаланылды. Атап айтқанда, түсіндірме, идиомалық, екі тілді сөздіктерге, сондай-ақ ғылыми еңбектер мен мақалаларға сүйенді. Көркем әдебиет мысалдарынан, халық ауыз әдебиетінің нұсқаларынан, қазіргі лингвистикалық материалдардан «алтын» және «күміс» сөздері бар идиомалық тіркестер таңдалды. Осы дереккөздердің кең ауқымы зерттеу нәтижелерінің әмбебаптығын қамтамасыз етті.

Зерттеудің іргелі әдістерінен басқа, тілдік деректерге құрылымдық-семантикалық және салыстырмалы-контрастты талдау қолданылды. Салыстырмалы талдаулар негізінде және алынған мәліметтерді ескере отырып, қазақ және түрік қауымдастықтарының жалпы және нақты халықтық өкілдіктері анықталды, лингвистикалық бірліктерде жазылған «алтын» және «күміс» сөздерін қабылдаудағы түбегейлі ұқсастықтар мен айырмашылықтар сипатталды. Сонымен қатар зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы тарихи, сипаттамалық және семантикалық зерттеу әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдіс қазақ және түрік тілдерінің тұрақты тіркестеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Ал сипаттау әдісі әрбір тұрақты тіркестің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін жүйелеуге мүмкіндік берді. Семантикалық талдау барысында «алтын» және «күміс» ұғымдарының бейнелі мағыналары мен символдық қызметі анықталды.

Сонымен бірге этнолингвистикалық және мәдени талдау әдістерінің де маңызы зор болды. Бұл әдістер идиомалар мен адамдардың өмірі, дәстүрлері мен сенімдері арасындағы байланысты қарастырады. Әрбір тілдік бірліктің негізінде жатқан этнографиялық ақпаратты ашу мақсатында оның этнографиялық мәнмәтіні мен олардың тарихи негіздері зерттелді. Бұл тіл мен

мәдениеттің өзара сабақтастығының жан-жақты сипаттамасын берді.

Зерттеу барысында материалды іріктеу, жүйелеу, талдау кезеңдері дәйекті түрде жүргізілді. Біріншіден, қажетті тіркестер анықталып, тақырыптық топтастырылды. Содан кейін олар семантикалық өрістеріне қарай жіктеліп, екі тілде салыстырылды. Демек, қолданылған әдістер мен материалдар зерттеу мақсаттарына толық сәйкес келді және алынған нәтижелердің ғылыми негізділігін қамтамасыз етті.

Әдебиеттерге шолу

Тілдегі мәдени семантиканың анықтамасы мен сипаттамасы қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Этнолингвистика және лингвистикалық мәдениеттану аясында идиомалық көріністерде көрініс тапқан мәдени шындықты ашуға бағытталған қарқынды зерттеулер жалғасуда. І. Кенесбаев және Г. Смағұлов сияқты ғалымдардың еңбектері осы ғылыми саланың дамуына елеулі үлес қосты. Түркияда лингвистикалық-мәдениеттану жас пән ретінде белсенді даму кезеңінен өтуде. Зерттеулердің шектеулі болуына қарамастан, тілді оқытудағы тілдік-мәдени әдістердің тиімділігіне байланысты бұл салаға деген қызығушылық едәуір артты. Зейнеп Бағлан Өзер, Олена Козан, Уммугүлсүм Дохман, Өмер Асым Аксой, Ханифе Яман, Хакан Сарач сынды ғалымдар тіл білімі мен мәдениеттану саласында белсенді түрде ғылыми зерттеулер жүргізуде. Бұл зерттеу сонымен қатар «алтын» және «күміс» сөздеріндегі мәдени құндылықтарды түрік және қазақ сияқты әртүрлі қоғамдардың тілдерінде кездесетін мәдени рәміздер ретінде анықтауға бағытталған лингвистикалық-мәдени зерттеу болып табылады.

Нәтижесінде, зерттеу тақырыбына қатысты әдебиеттерді шолу барысында қазақ және түрік тіл біліміндегі фразеологизмдер мәселесі кеңінен қарастырылғаны анықталды. Қазақ тіл білімінде идиомалардың табиғаты, құрылымы, мағыналық ерекшеліктері ғалым Исмет Кеңесбаевтың еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Оның іргелі еңбегі «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» тұрақты тіркестерді жүйелеу мен анықтаудың негізгі көздерінің біріне айналды. Сонымен бірге ғалым Рабиға Сыздықтың еңбектерінде идиомалардың лингвистикалық нормалармен байланысы және олардың көркем мәтінде қолданылуы жан-жақты талданады. Ал Әбдуә-

ли Қайдардың шығармашылығы тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық табиғатын және олардың халық дүниетанымымен сабақтастығын терең қарастырады.

Түрік тіл білімінде фразеология мәселесін қарастырған ғалымдардың қатарында Omer Asim Aksoy ерекше орын алады. Оның «Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü» еңбегі түрік тіліндегі фразеологизмдерді жинақтап, олардың мағыналық ерекшеліктерін ашуға бағытталған маңызды зерттеу болып табылады. Dogan Aksan еңбектерінде тіл мен мәдениет байланысы, фразеологизмдердің семантикалық және құрылымдық қырлары жан-жақты талданған. Zeynep Korkmaz зерттеулерінде де түрік тілінің лексикалық байлығы мен фразеологизмдердің қалыптасу ерекшеліктері ғылыми түрде қарастырылады.

Жалпы, қазақ және түрік идиомаларын салыстырмалы зерттеуде Шора Сарыбаев пен Нүргелді Уәлидің еңбектерінің маңызы зор. Бұл ғалымдар лингвистикалық бірліктердің ұлттық-мәдени мазмұны мен танымдық негіздерін анықтауға өз үлестерін қосты. Алайда, «алтын» және «күміс» ұғымдарына байланысты идиомаларды екі тілде қатар зерттейтін жұмыстардың шектеулі саны байқалды. Осы тұрғыдан алғанда, осы бағыттағы зерттеулер қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі тілдерінде Орхон жазуларынан бастап (Gokturk Yazitlari) «алтын» мемлекеттік билік пен халықтың әл-ауқат дәрежесін көрсету үшін жұмсалған. Бұл мәтіндерде «алтын» мемлекет пен қоғамның байлығы мен өркендеуін бейнелейтін «сары алтын» (sarı altın) деп бірнеше рет айтылған (Güngör, 2020, s. 50). Түркі қағанатының билеушілерінің бірі Білге қаған өзінің үндеуінде оның билігі кезінде қол жеткізген түркі мемлекеті мен халқының өркендеуіне баса назар аударған. Ол өз сөзін өз халқы үшін «сары алтын» және «ақ күміс» алғаны туралы сөздермен бастайды: «Мен өз халқым үшін сары алтын, ақ күміс, жібек кілемдер, тары, айғырлар және ең жақсы тиіндер өндірдім. Мен өз халқымды алаңсыз қылдым» (Orkun, 1994, s. 58). Білге қағанның сөзін талдау түркі мемлекеті мен мәдениетіндегі биліктің, күштің, байлық пен өркендеудің негізгі белгілерінің бірі «алтын» болды деген тұжырымға келуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге ежелгі түркі жазба дереккөздерін зерттеу оларда «алтын» бағалы металл,

тауар және ақша бірлігі ретінде аталатынын көрсетеді (Ögel, 1991, s. 359).

Түрік тілінде «altın» сөзінің семантикалық өрісі өте кең және «бағалы металл», «безендіру», «ақша» сияқты мағыналарды, сондай-ақ бір нәрсенің жоғары сапасы мен құндылығын көрсететін бейнелі мән-мағынаны қамтиды. «Түрік сөздігінде» «altın» сөзінің келесі анықтамасы келтірілген:

1. (зат есім.) Бұрын тиындарды соғу үшін кенінен қолданылатын оңай өңделетін, жоғары құнды, тот баспайтын элемент;

2. (қосымша.) Осы элементтен жасалған, мысалы, алтын білезіктер;

3. (зат есім.) Алтыннан жасалған тиын;

4. (қосымша., ауысп.) Жоғары қасиеттерге ие, мысалы, құнды, «алтын голдың батыры» деген тіркесте (Parlatır et al., 1988, s. 93).

Түрік тілінің әртүрлі үлкен түсіндірме сөздіктеріндегі «altın» лексемасының негізгі және қосымша мағыналары бір-біріне ұқсас болып келеді, бірақ түрік тіліндегі «altın» сөзінің мәдени коннотациялары тек осы мағыналармен шектелуі екіталай болып көрінеді. Түрік халқы өз тарихында алтынға үлкен мән беріп, оны өмірдің көптеген салаларында мотив, имидж, символ және метафора ретінде қолданды. Сөздіктерде берілген мағыналар мен анықтамалардан басқа, «altın» лексемасы түрік тілінің лексикалық бірліктеріндегі әртүрлі халықтық түсініктер мен қабылдауларды да көрсетеді. Мақал-мәтелдерде және басқа да фразеологизмдерде көрсетілген халықтық түсініктерді анықтау сөздіктердегі ақпараттың жетіспеушілігін толтыру үшін аса маңызды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты түркілердің халық санасында «altın» лексемасын қабылдау мен түсіндіруді талдауға жүгінген жөн. Түрік тілінің фразеологиялық бірліктерінде «altın» «сұлулық пен денсаулық», «байлық, материалдық күш пен ақша», «бедел», «адамның немесе заттың құндылығы, маңыздылығы», «мейірімділік пен тектілік», «жоғары табыс», «материалдық күш, құндылық, шеберлік», «сәттілік, өнімділік және сапа» секілді ұғымдар контекстінде зерттеледі.

«Altın top gibi» («Алтын доп ретінде») деген түрік тіліндегі тұрақты тіркес – тартымды келбеті бар және денсаулығы мықты баланы бейнелеу үшін қолданылатын фразеологизм. Алтын доппен салыстыру баланың отбасы мен жалпы қоғам үшін құндылығын білдіреді. Ашық сары түсі мен жоғары жылтырлығы арқасында алтын тарих бойы қоғамның көпшілігінде басқа метал-

дардан аса жоғары бағаланды. Алтын адамзат тарихында маңызды рөл атқаратын құнды металл болды (Uğuzman, 2014, s. 6). Түрік халқы алтынның қызықты табиғи қасиеттеріне таңдана отырып, бүкіл тарихында оған құрмет көрсетіп, мәдениет пен шығармашылыққа ерекше мән берді. Түрік мәдениетіндегі алтынға осындай көзқарастың нәтижесінде оның жылтырлығы, түсі мен беріктігі, екінші жағынан, сұлулық пен денсаулық ұғымдары арасында тұрақты байланыс қалыптасты.

Қазақ тілінде «алтын» сөзі заттық мағынада да, сындық мағынада да қолданылады. Дәл сол секілді этнографиялық фразеологизмдерде «алтын» зат есім немесе сын есім ретінде келтіріледі. Қазақ тіл білімінде ғалымдар тұрақты тіркес құрамындағы «алтын» концептісін, ең алдымен, заттық ұғымды білдіретін сөз ретінде қарастырған. Мысалы, Г. Смағұлова өзінің «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» «олжалы болу» мағынасын білдіретін «Төбесінен төмен қарай алтын құю» (Смағұлова, 2010, б. 36) тұрақты тіркесі кездеседі. Ауыспалы мағынадағы фразеологизм болғанмен, «алтынның» деректі заттық мағынада тұрғанын байқауға болады. Демек, қазақ халқында «алтынға» қатысты тұрақты тіркестердің бұрыннан тілде қалыптасқан тұрақтылығына сәйкес, этнографиялық сипатқа ие екенін айта аламыз. Сол сияқты, қуанған кезде «Алтын тапқандай қуану» (Смағұлова, 2010, б. 55) тұрақты тіркесі сөз болады. Яғни, қатты қуану мәніне ие болған бұл тіркестің түп төркінінде алтынның қаншалықты қымбат зат екенін көруге болады. Осы тұста ғалым І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіне» енгізілген «Алтын көрсе, періште жолдан шығады [таяды]» (Кеңесбаев, 1977, б. 359) тұрақты тіркесін қарастыруға болады. «Тұрақты, адал жан жоқ, өз құлқы үшін дұрыстықтан таяды, сатылады» деген мағынадағы фразеологизм құрамындағы «алтын» сөзі де субстантивтеніп барып, қазақ халқының ұлттық болмысын айқындайды. Сөздікте осы фразеологизмге мысал келтірілген: «Сыр алдырмас кісі жоқ мақтанса да, Қасқыр түсер қақпанға сақтанса да, Алтын көрсе, періште жолдан шығар, Күнә қылмас кісі жоқ ақтанса да (М3)». «Алтынның» қаншалықты құнды екені түрік тіліндегі фразеологизмдерден де көрінеді. Екі тілде де заттық ұғымды білдіретін «Altın çamura düşmekle kıymetten düşmez» («Алтын балшыққа түссе де, құндылығын жоғалтпас») деген тұрақты тіркестен айтылуы мен жазылуы қазақ тіліндегі «алтын» сөзіне ұқсас бастауыштың

мағынасы да бірдей екендігін байқауға болады. Жалпы, кейбір тұрақты тіркестер тек ауыспалы мағынада айтылғанмен кейбірі тура мағынасында да сол мазмұнда келеді. Мысалы, «Altın pas tutmaz» («Алтын тот баспайды») фразеологизмінің мәні алтынның құндылығын ауыспалы мағынада да, тура мағынада да дәлелдейді. Ұлттық таным-түсінікті бейнелейтін осы тұрақты тіркесте «алтын» сөзі адамның атын, беделін білдіреді. Түрік тілінің басқа тұрақты тіркестерінде «алтын» сөзі осыған ұқсас мағынада қолданылады: «ешкім адал және лайықты адамға дақ түсіре алмайды» (Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, 2024, s. 75). Алтынның оны басқа металдардан ерекшелендіретін қасиеттерінің бірі – оның коррозияға, тот басуға төзімділігі. Халықтық түрік өкілдігінде алтынның бұл ерекшелігі адал, әділ және ізгі адамдарға қатысты. Сонымен, «алтын» құнды, құрметті және мақтауға тұрарлық адамдарға арналған метафора түрінде қызмет етеді.

Құрамында субстантивтік мағынадағы алтын сөзі кездесетін «Altın babası» фразеологизмінің түрік тіліндегі мағынасы «çok zengin», яғни «өте бай, ауқатты» дегенді білдіреді. Бұл тұрақты тіркестің сөзбе-сөз аудармасы: «Алтын әке») ерекше бай адамдарды сипаттау үшін қолданылады (Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, 2024, s. 62). Яғни, мысал түріктердің халықтық ұғым-түсініктерінде байлық ұғымы «altın» бейнесімен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Қазақ лингвистикасында «алтын» сөзі кездесетін тұрақты тіркестердің ішінде сын есіммен бірге тіркесіп қолданылатын «сом алтын», «сары алтын» деген сияқты тіркестер де бар. Соның қатарындағы «Ат басындай алтын» (Кеңесбаев, 1977, б. 58) фразеологизмі І. Кеңесбаевтың сөздігіне енгізілген. «Көлемді, үлкен алтын» мағынасын білдіретін тұрақты тіркесте ғалым мынадай мысал келтірген: «Сен ертең де кел. Мен әкемнің қазынасынан ат басындай алтын, қой басындай ділда алайын, сонан соң екеуміз қашайық (ҚЕ)».

І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» «алтынның» сын есіммен тіркескен жағдайы да кездеседі. Ол – «сом алтын» (Кеңесбаев, 1977, б. 463) тіркесі. Мағынасы: «тұтас құйған кесек алтын». Мұндағы, «сом» сөзі «Мұқағали тілі» сөздігінде сын есім ретінде «кесек, бүтін, тұтас» деген мағынада берілген (Қалиев, Түймебаев, Құрманбайұлы & Исакова, 2017, б. 234). Сонымен қатар қазақ тіліндегі этнографиялық фразеологизмдердің қатарына анықтауыштық қатынастағы «сары

алтын» тіркесін де жатқызуға болады. Мысалы, «Сабыр түбі – сары алтын» (Кеңесбаев, 1977, б. 447), яғни «шыдам-тағат арты жақсылық; шыдам аяғы игілік» мағынасын білдіретін фразеологизм бар. Сөздікте оған мынадай мысалдар келтірілген: «Сап, сап, көңілім, сап, көңілім! Сабыр түбі – сары алтын. Сабыр қылсаң, жайынды Білер ме екен бекзатым? (Абай). «Сары алтын сабыр түбі» деген, қалқам, Сырынды ешбір жанға шешпе деген. Алтынды жел қайығың табылмаса, Тұңғиық Ніл дариясын кешпе деген (А. Қор.). Тарығып келген екенсің, шырағым. Сабыр ет. Сабыр түбі – сары алтын, сарғая жетерсің мұратқа. Рас, шыдамның да шегі бар Шектен де асқан шығар, сонда от алып, қамысқа кіргенмен, не табарсың? (Ғ. Мүс.)». Бұл тіркесте халқымыздың ұрпаққа берер тәрбиесі де көрініс табады. Фразеологизмнің төркінінде адамдарды сабырлыққа, шыдамдылыққа шақыру мағынасы жатыр. Яғни, қазақ халқы баяғыдан қалыптасып, ұлттың бойына сіңген тұрақты тіркес арқылы сабырлы болудың арты баға жетпес құндылық екенін түсіндіріп тұр. Сол секілді «сары алтындай [майдай] сақтады» (Кеңесбаев, 1977, б. 454) тұрақты тіркесі бар. Ол «мейлінше қадір тұтып, қастерлей күтті» деген мағынада айтылады. Бұл жерде де алтынның құны, дәрежесі сипатталады. Сөздіктегі мысал: «Қанды көйлек жолдасты Сары алтындай сақтадым (ШС)».

Жоғарыдағы тіркестерден бөлек, құрамындағы «алтын» сөзі сындық мағынаға ие болған фразеологизмдер де аз емес. Олар алтынның құндылығын емес, көбінесе, сұлулық, нәзіктік, әдемілікті білдіретін тіркестер. Мысалы, «күлағына алтын сырға» (Смағұлова, 2010, б. 48) тіркесі Ғ. Смағұлованың сөздігіндегі топтастыру тақырыптарының «естімеу» тобына енгізілсе, І. Кеңесбаевтың сөздігінде «сен тыңдамай-ақ қой, есітпей-ақ қой (Бұл фраза әзіл ретінде керісінше мағынада да қолданыла береді)» (Кеңесбаев, 1977, б. 359) деп түсіндірілген. Мысал ретінде «Келіннің құлағына алтын сырға, берер шайын ертерек берсін (АТ)» деген үзінді алынған. Бұл жерде «алтын» сөзі, ең алдымен, сын есім болып, әшекей бұйымның қатыстық сынын білдірсе, бір жағынан, қазақтың ұлттық танымындағы әшекейдің сипаты арқылы тәрбиелік мән де үстейді.

Осы тұста «алтын тәж киді» (Смағұлова, 2010, б. 38) фразеологизмі де ойға оралады. Өйткені, сөздікте тәжге «ханның әшекейлеп, алтындатып арнайы жасатқан ресми баскиімі» деген мағына үстелген. Демек, алтынның сындық

ұғым ретінде тұрақты тіркестің құрамында кездесуі жақсылықтың нышаны ретінде де қалыптасқан. Тұрақты тіркестер сөздігінде «басына бақ орнады; билік құрды (патшалық белгіге ие болды)» мағынасымен енгізілген бұл тіркес те ауыспалы мағынада тұр. Мысалға: «Жар емес, жақын емес, күнім емес, «Жат жау» деп ырылдасқан емес егес. Алтын тәж кию, алтын таққа міну, Патшалық, байлық үшін уайым жемес (Б. К.)» үзіндісі берілген.

«Алтын» сөзі кездесетін тұрақты тіркестер қазақ халқының танымында жақсылық нышанымен қатар, әдемілікті, қыздың келбетіндегі ерекшелікті қалыптастырады. Мысалы, «алтын асықтай» (Смағұлова, 2010, б. 100) тұрақты тіркесі Г. Смағұлованың пікірінше «сұлулық, сымбаттылық (мүсін)» мағынасында жұмсалатын болса, ғалым І. Кеңесбаевтың ойынша «әп-әдемі, сүйкімді, икемді ғана» (Кеңесбаев, 1977, б. 38) деген мәнде айтылады. Келтірілген екі мағынаның соңғысында ғалым «Трактормен тіліп жіберіп, іші-сыртын екі қатар әктесе, алтын асықтай үй болмас па еді (ЛЖ)» деген мысал келтіреді. Сонымен қатар «алтын» қатыстық сын есімі қыз келбетінің ерекшелігін, сұлулығын бейнелеу үшін «кірпік» заттық ұғымымен тіркесіп «ай қабак, алтын кірпік» (Смағұлова, 2010 б. 101) тұрақты тіркесін құрайды. Г. Смағұлова оны «бет, ажар» атауларына топтастырған.

Алтынның құндылығы ауыспалы мағынада «жағаға» сындық сипат беріп береке, құрмет секілді маңызды дерексіз зат есімдердің мәнімен де айқындалады. Мысалы, сөздікте «алтын жаға сөгілді» фразеологизмі арқылы қазақ халқының санасында қалыптасқан киімнің басты бөлігі болып саналатын жағаның ерекшелігін алтынмен сипаттау арқылы «бірлік-берекеден айрылды, тоз-тоз болды; құрмет-қасиетінен жүрдай болды» деген мағынаны ашады. Ғалым сөздікте осы тұрақты тіркеске мынадай мысал келтірген: «Елдік кетіп ыдырап, Алтын жағаң сөгіліп, Абыройың төгіліп... (Д. Б.)».

Түрік тілінде «*altın anahtar her kapıyı açar*» («алтын кілт әр есікті ашады») тұрақты тіркесі бар. Бұл жерде «алтын» сындық мағынада кілттің сипатын білдіріп, жоғарыда атап өткеніміздей, құндылығын жоғалтпай, кез келген қиындықты жеңе алатын ерекшелікке ие етеді. «*Altın anahtar her kapıyı açar*» мақалы кез келген қиындықты материалдық құралдармен жеңуге болады деген ойды жеткізеді (Uğuzman, 2014, s. 74). Бұл тіркесте *altın anahtar* («алтын кілт») ақша, материалдық күш және байлық секілді ұғымдар-

ды білдіреді. Байлықты сипаттайтын және түсіндіретін фразеологиялық бірліктерде «ақша» маңызды ұғымы кейде «акча», «пул», «алтын» немесе «алтын кілт» сияқты символдық тіркестер арқылы көрініс табады.

Түрік халқының танымында қалыптасқан «алтынға» қатысты тұрақты тіркестердің ішінде «*altın adını bakır etmek*» (Türk Dil Kurumu e-sözlüğü, 2024, s. 60) («алтын атын бақыр ету») фразеологизмі кездеседі. Мағынасы: «*Kötü işler yaparak itibardan düşmek, eski iyi adını, uygunsuz davranışlarıyla kötüye çevirmek*», яғни «жаман істер жасау арқылы абыройдан айырылу, бұрынғы жақсы атын орынсыз әрекетімен жаман атқа айналдыру». Бұл жердегі «бақыр» сөзіне Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «зат. көне. Бір тиыннан бес тиынға дейінгі металл ақша» деген мағына берілген (Қалиев, Бизақов & Нақысбеков, 2011, б. 94). Демек, алтын – баға жетпес құнды байлық болса, бақыр – арзан тиын. Сонда бұл тұрақты тіркестің құрамында антонимдік сипат алған этнографиялық атаулар кездесетінін байқадық. Осы тұрақты тіркестің түрік ғылыми еңбектеріндегі мағынасы бойынша, жаман істер жасаған адам өзінің жақсы атын, абыройы мен қадір-қасиетін жоғалтады. Бұл тұрақты тіркесте *altın* («алтын») және *bakır* («мыс») сөздерінің арасында символдық қарама-қайшылық жасалады. Мұндағы құндылық метафоралық түрде «алтынмен», ал құндылықтың болмауы «мыспен» байланысты. Қашғар Махмұд (Kasgarlı Mahmut) келтірген ежелгі түркі фразеологизмдерінің бірінде алтын мен мыстың құндылықтары салыстырылады: бар бағыр, йог альтун, «мыс бар, алтын жоқ» дегенді білдіреді (Ögel, 1991, s. 375). Сол секілді бақыр сөзі қазақ тіліндегі «бақыр күміс болмайды» (Кеңесбаев, 1977, р. 91) фразеологизмінің құрамында да бар. Мұнда да дәл сол мағынада тұрған бақыр, бірақ «күміспен» тіркесіп этнографиялық ерекшелігін жоғалтқан жоқ. Демек, түрік тіліндегі «алтын» сөзімен тіркескен бақыр мен қазақ тіліндегі «күміс» сөзімен тіркесетін бақырдың беретін мағынасы бірдей. Осыған орай, кейбір тұрақты тіркестердің этнографиялық сипаты қазақ-түрік тілдерінде бірдей көрініс табатынын дәлелдей аламыз. Фразеологиялық сөздікте «жаман қанша мақтағанмен сол жаман күйінде қалады» деген мағына берілген жоғарыдағы тұрақты тіркеске мынадай мысал келтіріледі: «Бақыр күміс болмас-ты, Сенің сүйген Зәйтүннің Сыртын алтын қылсаң да, Ішін гауһар қылсаң да, Бозжігіттей болмас-ты (БЖ)».

Жалпы түрік қоғамында қызға қатысты айтылатын тұрақты тіркестер қатары өте көп. Соның ішінде «алтынға» қатыстысы тек қана қыз баласына айтылатын тіркестер кездеседі. Мысалы, қыз бала мектепті бітіріп, жақсы мамандыққа оқуға түскен кезінде туған-туыс, жақындарының сол қызға алтын білезік беру салты түрік халқының танымында қалыптасқан дәстүр десек те болады. Яғни, «altın bilezik» дегеніміз түрікше «para getiren sanat, meslek» (ақша әкелетін өнер, мамандық) деген мағынаны білдірсе, мектеп бітіріп түлек атанған қызға «altın bilezigin koluna takmak» фразеологизмі айтылады. Демек, бұрыннан санада қалыптасқан этнографиялық фразеологизмді жандандырып, шынайы дәстүрге айналдырған түрік қоғамында «алтынға» байланысты фразеологизмдердің қаншалықты маңызға ие екенін тілге тиек ете аламыз. Аталған фразеологизмдерден көрініп тұрғандай, түрік халқының санасында байлық, ақша және табыс көздері әрқашан «altın» лексемасымен байланысты болып табылады.

Жоғарыда сөз болған «алтынға» қатысты тұрақты тіркестер секілді жиі айтылмаса да, «күміске» байланысты фразеологизмдер де қазақ-түрік тілдерінде баршылық. Мысалы, қазақ тіліндегі фразеологиялық сөздікте «күміс көмей» (Кеңесбаев, 1977, б. 290) тіркесі кездеседі. «Шешен, тілінен бал тамған» мағынасын беретін бұл фразеологиялық тіркестің құрамындағы «күміс» сындық мәнге ие болып тұр. Нақтырақ айтар болсақ, бастапқы дыбыстау мүшесі ретінде қарастырылатын ауыз қуысындағы көмейдің ерекшелігін сипаттау мақсатында оны күміске балау арқылы «күміс көмей» иесінің дауысының кереметтігін дәлелдеуге болады. Сөздікте келтірілген мысал үзінді: «Оңтүстіктің жез таңдай күміс көмей ақындарының айтысы болады деген хабар бұл өңірге тез тарады (ЛЖ)». Аталған тұрақты тіркес құрамындағы «күміс» сөзі сындық ұғымды білдірсе, оның заттық ұғым болатын фразеологиялық тіркестері де бар. Мысалға, «сап күміс» (Кеңесбаев, 1977, б. 453) тіркесінің мағынасы: «бір өңкей таза күміс». Мұндағы «сап» сөзінің мағынасы да қазақша энциклопедиялық сөздікте «таза, ешбір қоспасыз» деп берілген (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997, б. 256). Демек, бұл жерде күмістің қаншалықты таза металл екенін жеке алғанда да, тұрақты тіркес құрамында да байқауға болады. І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіндегі» осы тұрақты тіркеске келтірген мысал үзіндісі: «Көлбай-жанбай

дегенге, асыл сүйек, Бір тәңірден мен жүрмін тілек тілеп, Форымын шідерімнің сұрасаңыз, Сап күмістен. Балағы, алтын тиек (Б. Қож.)».

Жалпы «күміс» сөзі тазалықты, сұлулықты, нәзіктікті білдіретінін білеміз. Осыған орай, мүсіннің сұлулығын дәл сипаттап бере алатын «сымға тартқан күмістей» (Смағұлова, 2010, б. 102) тұрақты тіркесі бар. Бұл жерде күмістің ұлттық әшекей бұйымдардың қатарынан алатын орны ерекше екені және қазақ халқының ұлттық танымында қалыптасқандай қыздың әдемілігі мен кіршіксіз таза бейнесін сипаттайтыны байқалады.

Сонымен бірге, түрік тілінде «İsi is, kasigi gümüş» («İci – ic, қасығы – күміс») фразеологизмі бар. Мағынасы: «isi tam istedigi yolda», яғни «шаруасы өз жолымен жүріп жатыр, жағдайы жақсы» дегенді білдіреді. Бұл жағдайда да «күміс» сөзі жақсылық нышанда қолданылған. Осы тұрақты тіркеспен мағыналас «Ağzında gümüş kaşıkla doğmuş» фразеологизмі бар. Құрамындағы «күміс қасық» тіркесі бұрынғы заманнан бері түрік халқының санасында байлықтың, молшылықта өмір сүрудің символы ретінде қалыптасқан. Сонда «Аузында күміс қасығымен туған» деген фразеологизм бай, ауқатты отбасыдан шыққан адам дегенді білдіреді.

Аталған «алтын» және «күміс» сөздері кейбір фразеологизмдердің құрамына енгенде кейде антонимдік мәнде қарама-қарсы мағынадағы ұғымдар ретінде қолданылады. Бұның дәлелі ретінде түрік тілінің фразеологиялық сөздігіндегі «Altın eşik gümüş eşiğe muhtaç olur» фразеологизмін келтіре аламыз. Мұнда «алтын есік» ретінде ең бай, ауқатты, абыройлы көрінетін адамды нұсқаса, «күміс есік» деп басқа қарапайым адамды меңзейді. Яғни, ешкімге жоғарыдан қарамау керек, бүгін бай болған адам ертең қолдауды қажет етуі мүмкін деген ойға әкеледі. Жалпы, кейбір фразеологизмдер түрік тіл білімінде мақал-мәтел ретінде қарастырылады. Осы мақалдың мағынасы кейбір түрік ғылыми еңбектерінде «Алтын табалдырық күміс табалдырықты қажет етеді» (Aksoy, 2013, s. 143) деп берілген. Яғни, ешкім өзінің байлығы мен мүлкіне толықтай сенбеуі керек, өйткені, тіпті, ең бай адамдар да қиындықтарға тап болып, көмекке мұқтаж болуы мүмкін. Бұл мақал «алтын» мен «күмістің» лексикалық қарама-қайшылықтарын символдық контраст жасау үшін қолданылады, алтынды – байлық метафорасы, ал күмісті кедейлік аллегориясы ретінде қарастырады.

Сол секілді «Söz gümüşse, sükût altındır» («Сөз – күміс болса, үнсіздік – алтын») деген фразеологизм кездеседі (Aksoy, 1976, s. 246). Мағынасы: сөйлеу кейде жақсы, бірақ қажет кезінде үндемеу одан да қымбатырақ. Бұл жерде күмістің құндылығы сөз болса да, алтынның одан да артық бағалы екенін баса атап өтеді. Қазақ тілінде осы тұрақты тіркестің мағынасына ұқсас болып келетін мақал-мәтел бар: «Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын». Яғни, түрікше фразеологизмде үндемеудің құндылығына мән берілсе, қазақша мақал-мәтелде қысқа сөздің бағасы еленеді. «Gümüş sağ olsun, altın giderse gitsin» деген түрікше фразеологизм қатарына енген тіркес құрамындағы «күміс» сөзі қарапайым «қолда бары» деген сөз, ал «алтын» сөзі «одан да артық байлық, пайда» деген мәнді үстеп тұр. Яғни, оның мағынасы: «Қолда барым аман болсын, алдымен тыныштық, амандық керек. Ал байлық соның артынан өзі-ақ келеді».

Құрамында «алтын», «күміс» сөздері қатар келетін тұрақты тіркестер қатарында «Бірі алтын, бірі күміс» (Кеңесбаев, 1977, б. 137) фразеологизмі де бар. «Екеуі де жақсы (асыл)» деген мағынада айтылатын бұл тұрақты тіркес қазақ халқының ұлттық санасында қалыптасқан жақсылық нышанын тең дәрежеде дәлелдеп тұрғандай. Сөздікте мынадай үзінді мысалға алынған: «Бірің алтын, бірің күміс Хош болыпсыз жар-жар! Бірің гауһар, бірің жақұт Қосылыпсыз, жар-жар (БЖ)». Осы фразеологизммен мағыналас тұрақты тіркес ретінде «Іші — алтын, сырты — күміс» (Кеңесбаев, 1977, б. 584) тіркесін қарастыруға болады. Ол, біріншіден, Абай өлеңінде кездесіп, терең мағыналы, мазмұнды әңгіме, сөз, өлең дегенді білдіреді: «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы, Іші — алтын, сырты — күміс сөз жақсысын, Қазақтың келістірер қай баласы» (Абай). Ал екіншіден, «мінезі жақсы, ақылды адам» деген мәнде жұмсалады. Сол секілді «Алтынмен аптап, күміспен күптеді» (Кеңесбаев, 1977, б. 38) тұрақты тіркесінде этнографиялық фразеологизмге негіз болып тұрған «алтын», «күміс» сөздері шамалас дәрежедегі мағынаны, яғни байлық, молшылықты меңзейді. Мағынасы: «Түрлі жиһазбен толтыра безендіріп, құлпыртып қойған жай (Молшылыққа кенелген адам туралы айтылады)». Мысалы, «Шіркеу іші салқын, жарық. Қайта туу дәуірінің үлгісімен салынған үйдің ішін алтынмен аптап, күміспен күптеп тастаған (ЛЖ)». Сонымен қатар осы сөздердің бір күрделі қос сөз құрамында келіп, бір тұрақты

тіркестің жасалуына ұйытқы болған жағдайын «Алтын-күміс тас екен» (Кеңесбаев, 1977, б. 38) фразеологизмінен байқаймыз. «Жеуге, ішуге жармайтын қымбат зат, дүние – боқ» деген ұғымда айтылған осы фразеологизмде жоғарыда атап өтілгендей «алтын» мен «күмістің» тең мәндес ұғымдар ретінде қарастырылғанын айтуға болады. Оған сөздікте мынадай мысал келтірілген: «Азықсыз, аш адамға ат басындай алтыннан түк пайда жоқ. Арпа, бидай ас екен, ашыққанда, алтын-күміс тас екен (АӘ)».

Қорытынды

Бұл жұмыста салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени талдау жүргізілді, оның барысында қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық бірліктерінде көрініс тапқан алтын мен күміс туралы халықтық түсініктер талданды және түсіндірілді. Бұл зерттеуде нақты мысалдарға сүйене отырып, алтын мен күмісті бағалы металл және зергерлік бұйымдар ретінде қабылдаудан басқа, қазақ және түрік халықтарының түсініктерінде «altın» және «алтын», «gümüş» және «күміс» әртүрлі, ерекше мағыналарға, қасиеттерге және функцияларға ие екендігі көрсетілген. Осы зерттеу барысында «алтын» денотативті мағынасы бар тілдік белгі ғана емес, сонымен бірге тілдік бірлік арқылы халықтық сананы сипаттайтын мәдени символ немесе код ретінде әрекет ететіні анықталды.

Бұл зерттеуде алтынның жылтыр, беріктік, тартымдылық, сирек кездесетін, коррозияға төзімділік сияқты физикалық және химиялық қасиеттері бар табиғи металл екені анықталды. Ал қазақ және түрік халықтарының менталитетіндегі метафоралық, символдық және салыстырмалы түсініктің нәтижесінде адамды және оның өмірін сипаттайтын мәдени символға айналғаны анықталды.

Салыстырмалы тәсіл негізінде «алтын», «күміс» (қазақ) және «altın», «gümüş» (түрік) лексемаларымен фразеологиялық тіркестерге жүргізілген лингвомәдени талдау қазақ және түрік лингвомәдениеттерінің жалпы және айрықша ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сондықтан қазақ және түрік тілдеріндегі «алтын» және «күміс» ұғымдарына қатысты идиомалар екі ұлттың дүниетанымының ең терең қабаттарын аша алады деген қорытындыға келеміз. Бұл лингвистикалық бірліктер қарапайым өрнектер ретінде ғана емес, сонымен бірге халықтың тарихи тәжірибесінің, күнделікті

өмірінің, рухани құндылықтарының көрінісі ретінде де қарастырылады. Атап айтқанда, «алтын» ұғымы байлық пен тектілікпен ғана емес, адамгершілік, қадір-қасиет сияқты ұғымдармен де тығыз байланысты екенін атап өтуге болады.

Ал «күміс» сөзіне қатысты тіркестер таза-лықты, нәзіктікті, сұлулықты білдіру үшін жиі қолданылады. Түркі халықтарының дүниетанымында күмістің де символдық мәні бар және жалпы әйелдік қасиеттермен, адалдықпен, мейірімділікпен байланысты. Бұл сонымен бірге этнографиялық сипаттамалардың тілдің көрінісі екенін дәлелдейді.

Зерттеулер көрсеткендей, бұл фразеологизмдердің қазақ және түрік тілдеріндегі ұқсастығы басым. Бұл олардың ортақ түркі негіздерінен шыққандығын және тығыз тарихи-мәдени байланыстарға ие екендігін көрсетеді. Тілдердегі көптеген идиомалық тіркестердің құрылымы мен мағынасындағы тығыз ұқсастығы тілдердің тек грамматикалық жағынан ғана емес, сонымен бірге когнитивті жағынан да байланысты екендігін көрсетеді.

Дегенмен, айырмашылықтар да жоқ емес. Әр адамның өмір сүру ортасы, әлеуметтік құрылымы, мәдени ерекшеліктері белгілі бір идиома-лардың мағыналарына өзіндік коннотация береді. Мысалы, белгілі бір өрнек бір тілде жағымды мағынада қолданылса, екінші тілде сәл өзгеше коннотациялармен берілуі мүмкін. Бұл тілдің қарым-қатынас құралы ғана емес, мәдени код екенін көрсетеді.

Біздің пікіріміз бойынша, мұндай салыстырмалы зерттеулер тіл білімін түсінуге ғана емес, сонымен бірге халықтардың рухани жақындығын түсінуге де тамаша мүмкіндік береді. Фразеологизмдердің көмегімен біз ата-бабаларымыздың қалай ойлағанын, нені көбірек бағалайтынын және қандай құндылықтарды жоғары бағалайтынын білетін боламыз. Сондықтан оларды зерттеу ұлттық бірегейлікті түсінудің маңызды тәсілдерінің бірі болып табылады.

Сондықтан «алтын» және «күміс» ұғымдарына қатысты тұрақты тіркестер қазақ және түрік халықтарының дүниетанымындағы ортақтық пен ерекшелікті айқын көрсететін маңызды лингвистикалық қабат болып саналады. Этног-

рафиялық тұрғыдан қараған кезде тіл мен мәдениеттің байланысы туралы тереңірек түсінік алуға болады. Біз бұл бағыттағы зерттеулерді одан әрі жалғастыру керек деп санаймыз.

Қаржыландыру

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын 2025-2027 жылдарға арналған ЖТН АР26103909 «Фольклорлық мәтіндер корпусы: қазақ тілін цифрландырудағы лингвистикалық және IT шешімдер» тақырыбындағы гранттық жоба аясында әзірленді.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала авторларының үлесі

Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – зерттеудің тақырыбы мен негізгі мақсатын анықтады, оның тұжырымдамалық негізін құрды. Ғылыми дереккөздерге жан-жақты талдау жүргізіп, зерттеудің теориялық бөлімін дайындады. Мақаланың жалпы құрылымын жүйелеп, қорытынды бөлімін жазды. Олар зерттеу материалдарын жинақтап, қазақ және түрік тілдеріндегі «алтын» және «күміс» сөздеріне байланысты фразеологизмдерді іріктеу және талдау бойынша зерттеулер жүргізді. Осы лингвистикалық бірліктердің этнографиялық, семантикалық, прагматикалық ерекшеліктерін сипаттай отырып, мақалада оның эмпирикалық және аналитикалық бөлімдері жасалды. Саркенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – жұмыстың соңғы редакциясын қарап, түзету және бекіту үдерістерін үйлестірді. Жарияланатын нұсқаны мақұлдап, зерттеу мазмұнының барлық қырлары үшін жауапкершілікті өз мойнына алды. Зерттеу нәтижелерін саралап, мәтінді мазмұндық тұрғыдан жетілдіруге үлес қосты.

Екі автор да зерттеу жұмысының мазмұны мен алынған нәтижелеріне толық жауапкершілік алып, мақаланың соңғы негізгі нұсқасын жариялауға өзара келісім берді.

Әдебиеттер

- Çolak, G., & Öksüz, G. (2021). Türkçe ve Rusçada ölüm ve hastalık temalı beddualar: Kültürdilbilimsel bir karşılaştırma. *Milli Folklor*, 17(132), 126–139.
- Yaman, H. (2023). Türkçede “Kuyu” sözcüğü üzerine kültürdilbilimsel bir inceleme. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 658–667. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1331981>
- Ковшова, М. Л. (2013). *Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры*. Москва: УРСС.
- Телия, В. Н. (1993). Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к пониманию). *Славянское языкознание. XI Международной съезд славистов* (с. 302–314). Москва: Наука.
- Güngör, E. (2020). *Bozkır Türk kültüründe metalin yeri ve önemi (Tarih öncesi devirlerden Türklerin İslam dini medeniyetine girişine kadar)*. Doktora tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Parlatır, İ., Gözaydın, N., & Zülfikar, H. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğuzman, T. (2014). *Atasözlerine ve deyimlere yansıyan Türk halk düşüncesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Смағұлова, Г. (2010). *Мағыналас фразеологизмдер сөздігі*. Алматы: Елтаным баспасы.
- Кеңесбаев, І. К. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы.
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Қалиев, Б., Түймебаев, Ж., Құрманбайұлы, Ш., & Исакова, С. (2017). *«Мұқғали тілі» сөздігі*. Алматы.
- Қалиев, Ф., Бизақов, С., & Нақысбеков, О. (2011). *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том*. Алматы.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі*. (1997). Алматы: Сөздік-Словарь.
- Aksoy, Ö. A. (2013). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. (1976). *Deyimler Sözlüğü* (4. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

References

- Aksoy, Ö. A. (1976). *Deyimler Sözlüğü* [Dictionary of idioms] (4th ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Aksoy, Ö. A. (2013). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* [Dictionary of proverbs and idioms]. İstanbul: İnkılap Kitabevi. (In Turkish)
- Çolak, G., & Öksüz, G. (2021). Türkçe ve Rusçada ölüm ve hastalık temalı beddualar: Kültürdilbilimsel bir karşılaştırma [Death and illness-themed curses in Turkish and Russian: A cultural-linguistic comparison]. *Milli Folklor*, 17(132), 126–139. (In Turkish)
- Güngör, E. (2020). *Bozkır Türk kültüründe metalin yeri ve önemi (Tarih öncesi devirlerden Türklerin İslam dini medeniyetine girişine kadar)* [The place and importance of metal in steppe Turkish culture: From prehistoric periods to the entry of the Turks into Islamic civilization] (Doctoral dissertation). Nevşehir Hacı Bektaş Veli University. (In Turkish)
- Kaliyev, B., Tuimebayev, Zh., Kurmanbayuly, Sh., & Isakova, S. (2017). *“Mukagali tili” sozdigi* [Dictionary of Mukagali’s language]. Almaty. (In Kazakh)
- Kaliyev, G., Bizakov, S., & Nakysbekov, O. (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 2). Almaty. (In Kazakh)
- Kenesbayev, I. K. (1977). *Qazaq tilinin frazeologiyalyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym. (In Kazakh)
- Kovshova, M. L. (2013). *Lingvokulturologicheskii metod vo frazeologii: kody kultury* [The linguocultural method in phraseology: Cultural codes]. Moscow: URSS. (In Russian)
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları* [Ancient Turkic inscriptions]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş VI* [Introduction to Turkish cultural history VI]. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (In Turkish)
- Parlatır, İ., Gözaydın, N., & Zülfikar, H. (1988). *Türkçe Sözlük* [Turkish dictionary]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (In Turkish)
- Qazaq dasturlı madeniyetinin entsiklopediyalyq sozdigi* [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture]. (1997). Almaty: Sozdik-Slovar. (In Kazakh)
- Smagulova, G. (2010). *Magynalas frazeologizmdler sozdigi* [Dictionary of synonymous phraseological units]. Almaty: Eltanym Baspasy. (In Kazakh)
- Teliya, V. N. (1993). Kulturно-natsionalnye konnotatsii frazeologizmov (ot mirovideniya k ponimaniyu) [Cultural and national connotations of phraseological units: From worldview to understanding]. In *Slavyanskoe yazykoznanie. XI Mezhdunarodnyi syezd slavistov* (pp. 302–314). Moscow: Nauka. (In Russian)
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Türk Dil Kurumu e-sözlüğü* [Turkish Language Association e-dictionary]. Ankara: Türk Dil Kurumu. (In Turkish)
- Uğuzman, T. (2014). *Atasözlerine ve deyimlere yansıyan Türk halk düşüncesi* [Turkish folk thought reflected in proverbs and idioms]. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. (In Turkish)
- Yaman, H. (2023). Türkçede “Kuyu” sözcüğü üzerine kültürdilbilimsel bir inceleme [A cultural-linguistic study on the word “well” in Turkish]. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12, 658–667. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1331981> (In Turkish)

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан, e-mail: sarekenova_kk@enu.kz).

Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан, e-mail: kymbat-9697@bk.ru).

Information about the authors:

Sarekenova Karlygash – Candidate of Philology, Professor of the Department of Kazakh linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: sarekenova_kk@enu.kz).

Turbanbayeva Kymbat – PhD Student, L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: kymbat-9697@bk.ru).

Сведения об авторах:

Сарекенова Карлығаш Курманғалиевна – кандидат филологических наук, профессор кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: sarekenova_kk@enu.kz).

Тұрғанбаева Қымбат Мұратжановна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: kymbat-9697@bk.ru).

Келіп түсті: 28 наурыз 2026 жыл

Қабылданды: 5 маусым 2026 жыл